

Gazdaság és erkölcs*

A Fukuyama-tézisről

Gedeon Péter

A történelem vége

A történelem végének posztulálása önmagában nem újdonság. Miért váltott ki mégis Fukuyama tézise néhány évvel ezelőtt nagy érdeklődést? A választ a történelmi feltételekben és a tézis logikai szerkezetében kereshetjük. A történelem vége Fukuyamánál a piac gazdasági és a demokrácia politikai intézményének történelmi győzelme minden más rivális intézmény fölött. Szerzőnk érvelése szerint a piac és a politikai demokrácia olyan társadalmi intézmények, amelyek képesek arra, hogy a történelmi változások változatlan keretétől szolgáljanak. Piac és demokrácia egymással összekapcsolódva ellenállnak a történelmi változásnak: a változás nem változó feltételeivé lesznek. A tézis mindezt a piac *versus* nem piac, demokrácia *versus* nem demokrácia dichotómián belül mozogva mondja ki. Piac és demokrácia ölthetnek magukra változó történelmi formát, de nem szűnnek meg piacnak és demokráciának lenni, lényegük szerint tehát változatlanok maradnak.¹ E tézis megfogalmazása – vagy inkább újrafogalmazása – szorosán kötődik a kelet-európai régió történelmi átalakulásához, a szocializmus összeomlásához: a piac és a demokrácia evolúciós fölényét mi sem bizonyítja jobban, mint a versengő szocialista világ fölbomlása. A tézis egyúttal azt az állítást is magában foglalja, hogy a posztszocialista átalakulásnak, ha evolúciós értelemben sikeres kíván lenni, nincsen más választása, mint a nyugati minták átvétele. Tézisével Fukuyama fölveszi a harcot azokkal szemben, akik úgy érvelnek, hogy helytelen a modernizációt annak nyugati formájával azonosítani, a modernizáció nem feltétlenül jelent westernizációt. Szerzőnk ezzel szemben azt állítja, hogy a modern társadalom nyugati formája nem más, mint a modernitás általános társadalmi berendezkedésének különös formában történő megjelenítése: a modernitás általános fogalmának leginkább a nyugati társadalmi forma különossége felel meg. Következik-e ebből az, hogy a posztszocialista átalakulás másolni kénytelen a modern nyugati társadalmak intézményeit? Fukuyama e kérdésre csak részben felel igennel, s arra is fölhívja a figyelmet, hogy a piac és a demokrácia univerzális intézményei a modernitás olyan társadalmi keretétől szolgálnak,

* A tanulmány az AMFK 104/96. sz. kutatási szerződés keretében készült.

¹ Már Parsons is mondott hasonlót e században akkor, amikor a piacot és a demokráciát evolúciós univerzáléknak (*evolutionary universals*) nevezte (Parsons 1967: 490–520), az ő tézise azonban nem keltett akkor visszhangot, mint Fukuyamáé.

amely megengedi és fölerősíti a kulturális sokféleség régióként és országokként kibomló versenyét, a kulturális-erkölcsi tényezőnek a történelemben játszott szerepét.

E dolgozatban szemügyre veszem a történelem vége tézis logikai szerkezetét, és arra is válasz keresek, hogyan jut el Fukuyama a gazdasággal szembeállított kulturális-erkölcsi tényező önállóságának téziséhez, ahhoz a téziséhez, amely a társadalmi bizalom kérdéseivel foglalkozó újabb könyvében fogalmazódik meg.

A társadalmi evolúció

A Fukuyama-tézis a piac és a demokrácia kialakulását a társadalmi evolúció folyamatának eredményeként látatja, a történelem végét posztuláló tétel azonban mégsem a társadalmi evolúció folyamatába horgonyozza le, hanem a történelmen kívülre helyezett értékekből vezeti le azt az intézményi szerkezetet, amely képes magába fogadni a történeti időt. Erre a kérdésre később visszatérek.

Ha a társadalmi evolúció sikeres, akkor olyan intézmények létrehozását segíti, amelyek az időben állandóak, tehát fennmaradnak a társadalmi változások során. Éppen ezt jelenti ugyanis az új intézmények evolúciós értelemben vett sikeressége: olyan intézmények jönnek létre, amelyek minden további változás keretétől szolgálnak, éppen mert maguk már nem változnak – képesek alkalmazkodni a változásokhoz oly módon, hogy magukba fogadják azt. E gondolatmenetből következik az, hogy a történelemnek vége szakadhat, amennyiben történelmen a vizsgálat tárgyául szolgáló intézmények kialakulásának folyamatát értjük.

Az egyes elméleteket valójában az különbözteti meg egymástól, hogy mely intézmények kialakulását tulajdonítják a történelem munkájának. Fukuyama Hegel és Marx példáján szemlélteti a liberalizmus és a szocializmus áramlatainak hasonlóságát és eltérését:

Mind Hegel, mind Marx feltételezte, hogy a társadalmak fejlődése nem végtelen, s hogy akkor fejeződik majd be, amikor az emberiségnek sikerül kialakítania egy olyan társadalmi formát, amely kielégíti legmélyebb és legalapvetőbb vágyait. Így mindkét gondolkodó felállította a „történelem vége” tételét: Hegel ezt a véget a liberális államban, Marx a kommunista társadalomban látta (Fukuyama 1994: 7).

Ez úgy értendő, „...hogy az alapvető elvek és intézmények nem fejlődnek tovább, mivel a valóban nagy kérdések már mind rendeződtek” (Fukuyama 1994: 7).

Piac és technika

A társadalmi intézmények evolúciója olyan formák létrejötte, amelyeknek tartalmuk van. E tartalom kibomlása jelenti és mutatja meg az evolúció irányát, és teremti meg az intézményi változások folyamatának egységét. Az evolúció haladás, iránnyal rendelkező kumulatív történelmi folyamat. Fukuyamánál az evolúció tartalma a technikai fejlődés, az ember természet fölötti uralmának kibomlása.

Az irányzatos történelmi változás alapját képező lehetséges „mechanizmusként” a modern természettudományt jelöltük meg, lévén ez az egyedüli széles körű társadalmi tevékenység, amely általános vélemény szerint halmozódó és ennél fogva bizonyos irányban halad (Fukuyama 1994: 127–128).

Szerzőnk a modern tudomány kialakulását a modern technika létrejöttével, a modern technika kialakulását pedig a piacgazdaság intézményeinek megjelenésével kapcsolja össze. A modern tudomány modern technikát jelent, a modern technika munkamegosztást, racionális munkaszervezést, gépeket, képzett munkaerőt, bürokráciát jelent. A munkamegosztás, a gépesítés, a modern munkaszervezés iparosítást, az iparosítás pedig piaci önszabályozást és kapitalizmust jelent. Ezt az összefüggést bizonyítja a kapitalizmus sikeres és a szocializmus sikertelen modernizációja, mondja Fukuyama.²

Piac és demokrácia

A tudomány – technika – piac kapcsolat levezetése után már csak egy lépés volna hátra: a piac fogalmától kellene eljutni a demokrácia kategóriáig. Fukuyama azonban nem hiszi, hogy ez a gondolati út járható lenne. Mielőtt magától értetődőnek tekintenénk egy ilyen levezetést – mondja –, fogalmazzuk meg kérdésként, hogy a demokratikus politikai berendezkedés kialakulása magyarázható-e a kapitalista piacgazdaság működéséből.

Ha az előrehaladott iparosítás logikája, amelyet a modern természettudomány határoz meg, nagy hajlandóságot kelt a kapitalizmus és a piacgazdaság iránt, vajon a kormányzati szabadság és a politikában való demokratikus részvétel jogának a kivívására is ösztökél-e? (Fukuyama 1994: 166.)

Van-e szükségszerű kapcsolat az előrehaladott iparosítás és a politikai liberalizmus között?

Vagy lehetséges, hogy a politikai liberalizmus egyszerűen csak az európai civilizáció és különböző leszármazottai kulturális terméke, melyhez történetesen, tőle független okokból, a sikeres iparosítás legismertebb esetei fűződnek? (Fukuyama 1994: 166–167.)

Tény, hogy a világban erős összefüggés fedezhető fel a társadalmi-gazdasági modernizáció előrehaladása és az új demokráciák megjelenése között, állapítja meg a szerző (Fukuyama 1994: 169). Ezt az összefüggést háromféleképpen is magyarázták. (1) *Rendszermélelet*. Parsons szerint a modern gazdaság szülte ellentétes érdekek sűrűjében egyedül a demokrácia képes eligazítani, az érdekeket egyeztetni. A demokrácia képes biztosítani a különböző érdekcsoportok együttműködését egy legitim politikai rendszerben. Ha a társadalmi szereplők nem hisznek a döntőbíró legitimitációjában, akkor nem jön létre a rendszer működéséhez szükséges együttműködés (Fukuyama 1994: 170–172). (2) *Elitelmélet*. A demokrácia az elitek küzdelmének eredménye, a diktatúra előbb vagy utóbb hanyatlásnak indul, az örökös hatalmi harc és önkény alternatívájaként a demokrácia jelenik meg, amelyben az új vezetőket rutinok és intézményesített módszerek révén választják ki (Fukuyama 1994: 174–175). (3) *Iparosításelmélet*. A sikeres iparosítás erős középosztályt hív életre, s az erős középosztály jogegyenlőséget követelve részt kíván venni a politikai életben. A demokrácia az iparosítást, a technológiai fejlődést előremozdító tudáselit számára is fontos érték:

2 „...[C]ommunism was a perfectly adequate economic system for making the leap from an agrarian to an urban-industrial society, but it proved itself unable to meet the requirements of postindustrial modernity, and therefore had to be transcended or abolished” (Fukuyama 1992: 104). („...[A] kommunizmus az agrártársadalomból a városi-ipari társadalomba való ugrás számára tökéletesen megfelelő gazdasági rendszer volt, de képtelennek bizonyult a posztindusztriális modernitás követelményeinek kielégítésére, és ezért meg kellett haladni vagy meg kellett szüntetni.”)

...[a] modern ipari gazdaságokhoz szükséges elit végül is jelentős politikai liberalizációt követel, mivel tudományos kutatást csak szabad légkörben lehet folytatni, s ehhez az eszmék és információk akadálytalan áramlását is biztosítani kell (Fukuyama 1994: 174–177).

Fukuyama szerint mindhárom fenti érv hibás, mert nem mutat ki *okszági* kapcsolatot a gazdasági fejlődés magasabb szintje és a liberális demokrácia között. 1. A liberális demokrácia nem szükségképpen a legmegfelelőbb politikai rendszer a társadalmi konfliktusok megoldására. A demokrácia képessége a konfliktusok békés kezelésére akkor érvényesül a legjobban, amikor az egymással szembenálló érdekcsoportok között van egy átfogóbb, régebbi keletű megegyezés az alapértékeket vagy játékszabályokat illetően, s amikor a viszály elsősorban gazdasági természetű. Am adódnak másfajta, például a társadalmi státushoz vagy a nemzeti identitáshoz kötődő nem gazdasági jellegű konfliktusok is, s ezeknek a megoldásában a demokrácia nem mutatkozik különösebben sikeresnek (Fukuyama 1994: 177–178). „...[A]zokat a társadalmakat, melyeket osztály-, nemzetiségi vagy vallási ellentétek erősen megosztanak, a demokrácia megbéníthatja és stagnálásra ítéelheti” (Fukuyama 1994: 179). Az elmaradottság e feltételei között a diktatúra elvben sikeresebb lehet (Fukuyama 1994: 180).

Ha azt mondjuk, a demokrácia jobban működik olyan társadalmakban, amelyeknek a polgárai „egyenlőknek születnek”, mint az amerikaiak, rögtön felvetődik a kérdés: de egyáltalán hogy éri el ezt egy nemzet? A demokrácia tehát nem lesz szükségképpen működőképebb, ha a társadalmak komplexebbé és sokszínűvé válnak. Sőt pontosan akkor mond csődöt, amikor a társadalmak komplexitása átlép egy bizonyos határt (Fukuyama 1994: 183).

2. Az elitelmélet érvelése azt implikálja, hogy „...a demokrácia baloldali vagy jobboldali nem demokratikus elitnek hatalmi harcának a »melléktermékeként« is létrejöhet...”. Ez „...nem magyarázza meg kielégítően, miért kell a liberális demokrácia felé tartó fejlődésnek *egyetemesnek* lennie” (Fukuyama 1994: 183). Ekkor ugyanis a demokrácia az ellentétes hatalmi csoportok közötti pillanatnyi hatalmi egyensúly kompromisszumának terméke, s a hatalmi egyensúly billenésével vége szakad a demokráciának is. „...[H]a a demokrácia senkinek sem az eszménye, aligha lesz stabil. Ennek a magyarázatnak az alapján nem várható egyetemes fejlődés ebben az irányban” (Fukuyama 1994: 184).³ 3. Az iparosításmélet azt állítja, hogy „...az előrehaladó iparosodás iskolázott középosztály-társadalmakat alakít ki, s ezek természetesen liberális jogrendet és a politikai életben való demokratikus részvételt igényelnek...” (Fukuyama 1994: 184). De nincsen szükségszerű kapcsolat iskolázottság és demokrácia között, ezt bizonyítja a piacorientált diktatúrák gyakorlata (Fukuyama 1994: 185). Joseph Schumpeter megmutatta (Schumpeter 1975), hogy a demokráciákban sérül a piac és a liberalizmus az újraelosztásért harcoló érdekcsoportok nyomása miatt.

A parancsuralmi rendszerek viszont elvben alkalmasabbak arra, hogy valóban liberális gazdaságpolitikát folytassanak, amelyet nem torzítnak el a növekedést akadályozó újraelosztási törekvések. Nem kell ugyanis tekintetbe venniük a hanyatló iparágak munkásait, vagy szubvenciókkal segíteniük a gyöngye határfokkal dolgozó szektorokat, pusztán mert az utóbbiaknak politikai befolyásuk van. Ha szükséges, hatalmi eszközökkel is visszafoghatják a fogyasztást a hosszú távú növekedés érdekében (Fukuyama 1994: 187).

A kommunista rezsimek megszenvedik ugyan a verseny hiányát, a piacorientált parancsuralmi rendszerek azonban nem.

³ A demokrácia megszilárdulásának az a feltétele, hogy önmagáért higgyenek a demokratikus legitimitációban, idézi szerzőnk Daniel H. Levine-t (Levine 1988).

Összefoglalóan:

A modern természettudomány logikája és az iparosítási folyamat, melyet táplál, a politika szférájában – a gazdaság szférájától eltérően – nem egyetlen irányba mutat. A liberális demokrácia összeegyeztethető az ipari érettséggel, és számos iparilag fejlett állam polgárai sokra tartják, de úgy rémlik, nincs *szükségszerű* összefüggés a kettő között. Az „irányzatos” történelmünk alapját alkotó Mechanizmus éppen úgy vezethet bürokratikus-diktatórikus jövőbe, mint liberálisba. Így tehát másutt kell kereskednünk, ha meg akarjuk érteni a diktatúrák jelenlegi válságát és a demokratikus világforradalmat (Fukuyama 1994: 189).

A piactudomány és a technikai fejlődés kapcsolatának elemzése a történelem gazdasági értelmezésén nyugszik, de ez olyan, többé-kevésbé marxista értelmezés, amely a legkevesbé sem marxista végkövetkeztetéshez vezet, mondja Fukuyama, hiszen a történelem végpontja nem a kommunizmus, hanem a kapitalizmus intézményesített rendszere.

Marx tanításával ellentétben azonban az a társadalomfajta, amely lehetővé teszi, hogy az emberek a legtöbbet termeljenek és fogyasszanak az egyenlőséget leginkább megközelítő elosztásban, nem a kommunista, hanem a kapitalista (Fukuyama 1994: 197–198).

Demokrácia és társadalmi értékek

Fukuyama elválasztja egymástól a modern piactudomány és a politikai demokrácia intézményeinek megszilárdulását a modern társadalomban.

...[A] gazdasági fejlettség és a demokrácia közötti kapcsolat korántsem véletlen, de a demokrácia választását sugalló indítékok nem alapvetően gazdaságiak. *Más* a forrásuk, s megjelenésüket megkönnyíti ugyan, ám nem teszi *szükségszerűvé* az iparosítás (Fukuyama 1994: 167).⁴

Szerzőnk szerint az iparosítás folyamatát középpontba állító modernizációs elmélet fő tévedése éppen az, hogy a társadalomtörténetet gazdaságtörténetként interpretálja.

Ha az ember elsősorban „gazdasági állat”, akit vágya és értelme vezérel, akkor a történelmi fejlődés dialektikus folyamatának meglehetősen hasonlóan kell lennie a különböző társadalmakban és kultúrákban. Ez volt a „modernizációs elmélet” végkövetkeztetése, a történelmi változást irányító erők lényegében gazdasági értékelését a marxizmustól kölcsönözve (Fukuyama 1994: 200).

A modernizációs elmélet tehát az emberi történelem univerzalitását a gazdasági fejlődésben vélte fölfedezni.

De mint a történelem valamennyi gazdasági elmélete, a modernizációs sem egészen kielégítő. Ez az elmélet csak olyan mértékben érvényes, amilyen mértékben az ember gazdasá-

4 „The relationship between capitalism and democracy is an indirect one. That is, capitalism in itself does not generate direct pressures for democracy. It is perfectly compatible with many forms of authoritarianism (though obviously not with communist totalitarianism), and may even flourish better in nondemocracies. But capitalism is a more efficient engine of economic growth than socialism, and thus is more likely to generate the rapid socioeconomic change that favors the emergence of stable democracy”, írja Fukuyama egy másik tanulmányában (Fukuyama 1992: 108). („A kapitalizmus és a demokrácia viszonya közvetett. Más szóval, a kapitalizmus önmagában nem gyakorol közvetlen nyomást a demokráciáért. Tökéletesen összeegyeztethető az autoritarizmus sok formájával [noha természetesen nem a kommunista totalitáriánizmussal], és a nem demokráciákban jobban is virágozhat. De a kapitalizmus hatékonyabb motorja a gazdasági növekedésnek, mint a szocializmus, és így nagyobb valószínűséggel idéz elő olyan gyors társadalmi-gazdasági változást, amely kedvez a stabil demokrácia kialakulásának.”)

gi lény, amilyen mértékben a gazdasági növekedés és az ipari ésszerűség kényszerei mozgatják. Tagadhatatlan bizonyító ereje abból a tényből ered, hogy az ember – kivált az átlagember – többnyire ilyen indíttatásoknak engedve cselekszik. Csakhogy vannak más jellegű indítékok is, amelyeknek semmi közük a gazdasághoz, és a történelem töréseit – a legtöbb háborút, a vallási, ideológiai vagy nacionalista szenvedélyek kirobbanásait, amelyek a Hitler- és Khomeini-féle jelenségekhez vezetnek – ezek okozzák (Fukuyama 1994: 200–201).

Ezért, mondja Fukuyama, a modern politikai demokrácia kialakulása nem vezethető le a modern piactudomány kialakulásából. „...[A] demokrácia jelenségére nem találunk megfelelő magyarázatot, ha pusztán gazdasági összefüggésekben vizsgáljuk” (Fukuyama 1994: 201). Igaz ugyan, hogy a gazdasági modernizáció megteremti a demokrácia anyagi feltételeit (város, iskola, középosztály), de nem többet. A demokrácia történetileg sem az iparosítási folyamat következménye (lásd az Egyesült Államok és Franciaország példáját).

A modern gazdasági világ hatalmas és tekintélyes szervezet, amely vastörvényeivel életünk nagy részét szabályozza, de létrejöttének folyamata nem azonos magával a történelemmel, és nem ad választ arra, vajon a történelem végéhez értünk-e vagy sem (Fukuyama 1994: 203).

A gazdasági folyamatok vizsgálata, tehetjük hozzá, azért sem képes igazolni a történelem vége tézist, mert éppen e folyamatok azok, melyek állandó változásban vannak, s nem zárulnak le. A gazdasági folyamat kumulatív jellege egyúttal azt is jelenti, hogy a gazdasági fejlődés állandóan megy előre, nem áll le, e vonatkozásban éppen nincsen vége a történelemnek. A gazdasági fejlődés kibomlása az evolúció tartalma, az, ami mindig változik, nem ér véget, nem kerül a változáson kívül. E folyamatnak feltételei, intézményi hordozói vannak, amelyek alá lehetnek vetve a változásnak, azután pedig konstanssá válhatnak – e vonatkozásban állhat meg az idő, a történelem. Ha ez igaz, akkor mi magyarázza a demokrácia kialakulását, és mire alapozható a történelem végének tételezése? A válaszhoz Fukuyama szerint túl kell tekinteni a történelmi evolúció folyamatán: a demokrácia kialakulása és a történelem végének tézise szerzőnk szerint nem alapozható meg a történelmi evolúción belül álló tényezőkkel. Fukuyama a tézis igazolásához a gazdaság történelmileg kialakult univerzalizmusa helyett az értékek időn túli univerzalizmusához fordul. E fordulat révén két kérdésre keres választ: (1) Hogyan magyarázható meg a demokrácia történelmi kialakulása?, és (2) Hogyan igazolható a demokrácia történeti meghaladhatatlansága?

(1) *A demokrácia kialakulása*

Az értékek állandóságát Fukuyama egy másik állandóhoz, a történeti változásnak alá nem vetett emberi természethez kapcsolja. A demokrácia kialakulásának oka eszerint az emberi természet sajátosságaiban rejlik.

A marxizmus, a „modernizációs elmélet” és a történelem bármely, elsősorban a gazdaságra alapozott elmélete felettébb hiányos lesz, ha hallgat a lélek thümotikus részéről és arról, hogy az elismerésért folytatott küzdelem a történelem egyik fő rugója (Fukuyama 1994: 296).

Fukuyama abból az empirikusan megfigyelhető összefüggésből, hogy a jólét elérhető szabadság nélkül, de az emberek mégsem érik be a jóléttel, hanem a szabadságot, a demokráciát is igénylik (Fukuyama 1994: 213–214), azt a következtetést vonja le, hogy a demokrácia nem vezethető le a piacból, a modern gazdaság intézményeiből. E következtetés általánosításának eredményeként törekszik a demokrácia értékelt magyarázatára és megalapozására. Szerzőnk szerint a demokratikus politikai rendszer kialakulása nem gazdasági vagy más, a társadalmi intézményekben gyökerező okokra vezethető vissza,

hanem az embereknek a kölcsönös elismerésért való versengésére. „A demokrácia választása autonóm lépés, az elismerés és nem a vágy kedvéért történik” (Fukuyama 1994: 296). A kölcsönös elismerés folyamatának ábrázolásához Fukuyama Hegelhez folyamodik, aki az emberi lényeg tartalmát az ember erkölcsiségével magyarázza.

...Hegel az embert erkölcsi lénynek tartja, akinek sajátos méltóságát az adja meg, hogy bensőleg szabad, mentes a fizikai vagy természeti determinációtól. Ez a morális dimenzió és az elismertetésért való küzdelem a mozgatója a történelem dialektikus folyamatának (Fukuyama 1994: 239).

Az ember erkölcsiségéből tartja Fukuyama levezethetőnek a társadalom politikai berendezkedését.

Az elismerés vágya az emberi személyiség legsajátosabban politikai része, mivel ez sarkallja az embert arra, hogy fölébe akarjon kerekedni másoknak, s így engedelmességen a kanti „aszociális szociális ösztönnel” (Fukuyama 1994: 241).

A politikai demokrácia szolgáltatja az egyének kölcsönös elismerésének legmegfelelőbb intézményi keretét, hiszen az állampolgári jogok egyetemességének és egyenlőségének elvére épül.⁵

Azzal, hogy Fukuyama a politikai demokrácia kialakulását az emberi természet egyetemességében gyökerező sajátosságokkal hozza összefüggésbe, a tudomány – technika – piac – demokrácia gondolati sor fölépítése ellenében elválasztja a demokráciát a másik három kategóriától, s önálló elméleti megalapozására tesz kísérletet. A politikai demokrácia szerinte nem vezethető le a piactudományból, hanem mind a demokrácia, mind a piac valamilyen harmadik tényező megnyilvánulási formájaként érthető meg. Ez a harmadik tényező az elismerés vágya lesz. „Az elismerés vágya tehát a hiányzó kapocs a liberális gazdaság és a liberális politika között” (Fukuyama 1994: 298). Ezzel az elméleti döntéssel Fukuyama kiszakítja a demokrácia értelmezését a gazdasági és politikai érvelés közegéből.⁶ A demokrácia kialakulása éppen azért nem magyarázható gazdasági tényezővel, mondja Fukuyama, mert a gazdasági magyarázat elvonatkoztat a kölcsönös elismerésnek az erkölcsiséghez kapcsolódó problematikájától.⁷ Ugyanakkor fölhív-

5 „...[O]nly liberal democracy can *rationaly* satisfy the human desire for recognition, through the granting of the elementary rights of citizenship on a universal and equal basis” (Fukuyama 1992: 106). („...[C]sak a liberális demokrácia képes az elismerés iránti emberi vágyat *racióális módon* kielégíteni, úgy, hogy egyetemesen és egyenlően biztosítja az elemi polgári jogokat.”)

6 Egy korábbi tanulmányában Fukuyama így fogalmaz: „The choice of democracy must spring from the realm of politics and ideology – that is, from man’s self-conscious effort to think through his situation in a society and to devise rules and institutions that are in some manner in accord with his *underlying nature*. The realm of politics has its own autonomous ends, and therefore cannot be comprehensively explained according to the subpolitical categories of economics or sociology. While certain ideologies are better fostered under certain specific social and economic circumstances, they must first be understood in their own terms” (Fukuyama 1992: 106 [kiemelés tőlem – G. P.]). („A demokrácia választásának a politika és az ideológia birodalmából kell származnia – vagyis az ember öntudatos erőfeszítéséből, amellyel átgondolja társadalmi helyzetét és megtervezi azokat a szabályokat és intézményeket, amelyek valamilyen módon összhangban vannak *alaptermészetével*. A politika birodalmának megvannak a maga autonóm céljai, ezért a politika nem magyarázható meg átfogó módon a gazdaságtan és szociológia szubpolitikai kategóriáival. Noha bizonyos ideológiákat jobban táplálnak bizonyos társadalmi és gazdasági feltételek, ezeket az ideológiákat mindenekelőtt mégiscsak saját alapjukról kell megértenünk.”)

7 „The desire for recognition, then can provide the missing link between economic development and democracy that economic or functional explanations by themselves do not provide” (Fukuyama 1992: 107). („Végül is az elismerés iránti vágy az a hiányzó kapocs a gazdasági fejlődés és a demokrácia között, amelyet a gazdasági vagy funkcionális magyarázatok önmagukban nem ragadnak meg.”)

ja a figyelmet arra, hogy a gazdasági fejlődés szerepet játszik a modern demokrácia feltételeinek megteremtésében.⁸ Az iparosítást kísérő változások, mindenekelőtt az oktatás, továbbá a hagyomány uralmának megtörése, felszabadítják az egyének elismerési igényét (Fukuyama 1994: 298).⁹

(2) A demokrácia a történelem lezárása

A demokrácia kialakulása csak akkor tekinthető a történelem végének, ha alkalmas keretűl szolgál a politika rendszerében megjelenő konfliktusoknak, ha képes e keretekben kihordani e konfliktusokat, ha tehát e konfliktusok nem feszítik szét az adott keretet (Hegel nyelvén szólva, ha a politikában megjelenő ellentmondások számára a demokrácia intézményei szolgáltatják a mozgásformát).

A történelem végével kapcsolatos problémát a következőképpen lehet megfogalmazni: van-e olyan „ellentmondás” jelenlegi liberális demokratikus társadalmi rendünkben, melyet figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a történelmi folyamat folytatódik, és új, fejlettebb rendet hoz létre? Az „ellentmondás” ismérve a társadalmi elégedetlenség, amely kellőképpen radikális ahhoz, hogy végül is megdöntse a liberális demokrata társadalmakat – a hatvanas évek nyelvén a „rendszer” – mint egészet. Nem elég „problémákra” rámutatni a jelenlegi liberális demokráciákban, legyenek bár olyan komolyak, mint a költségvetési hiány, az infláció, a bűnözés, a kábítószer. A „probléma” csak akkor válik „ellentmondássá”, ha olyan súlyos, hogy már nem oldható meg a rendszeren belül, sőt még a legitimitását is aláássa a rendszernek, amely így összeomlik saját súlya alatt (Fukuyama 1994: 204).

Erről a kérdésről azonban nem mondhatunk végérvényes ítéletet. A historizáló magyarázatok nem igazolják kielégítően a történelem végét, a történelmi időn belül maradván nem tudhatjuk, mit hozhat még a jövő, véli a szerző (Fukuyama 1994: 206). A történelem vége tézis nem alapozható meg tudományosan, mert ehhez empirikus bizonyítás kellene, ilyen azonban nem adható, mert benne élünk a történelmi időben, s azt, hogy ennek az időnek vége van, nem tudjuk a történelmi időn belül maradván igazolni.¹⁰ Ezért keresni kell történelmen túli elméleti levezetést, filozófiai megalapozást. Fukuyama szerint a történelem végéről szóló állítás, amely a modern piaccgazdaság és a politikai demokrácia intézményeinek összekapcsolódásában látja a történelmi evolúció munkájának sikeres lezárulását, csupán a történelmi idő transzcendálása révén igazolható. A történelmen belül maradó érvelés eszerint azért ellentmondásos, mert a történelem fogalma a változás fogalmát foglalja magában, a változás pedig valami előre nem látható bekövetkezése, amit e változás közege belül maradván definíció szerint nem láthatunk előre, így azt sem láthatjuk előre, hogy nem lesz ilyen változás. A történelmi időn belül maradván nem nyerhetünk érvényes kritériumokat a történelem végét kimondó tétel igazolásához.

⁸ „A gazdasági fejlődés azonban bizonyos feltételeket teremt, amelyek ezt az autonóm választást valószínűbbé teszik” (Fukuyama 1994: 297).

⁹ Ez az összefüggés azután fordítva is fennáll: a demokratikus berendezkedés maga is teremt az elismerési igényeket.

¹⁰ „The faith that history has a meaning and direction requires a theoretical critique; it does not rest on empirical evidence. A theoretical frame must be brought to the empirical data from outside. It is precisely the status and origin of such frames – especially in the late modern world – that is at issue” (Smith 1994: 2). („Az a hit, hogy a történelemnek jelentése és iránya van, elméleti kritikát igényel; nem empirikus bizonyítékokon nyugszik. Az elméleti keretet kívülről kell az empirikus adatok számára biztosítani. Éppen e keret státusa és eredete a probléma – különösen a kései modern világban.”)

De valóban ki vagyunk-e szolgáltatta e paradoxonnak a politikai demokrácia vonatkozásában? Hiszen elkerülhetjük a fenti ellentmondást akkor is, ha a történeti változást mint állandó tartalmat megkülönböztetjük e változás történelmileg kialakuló intézményi hordozóitól, amelyek maguk is alá vannak vetve a változásnak, de nem korlátok nélkül. A történelem végét posztuláló tézis sosem a tartalomra, hanem mindig a hordozó mechanizmus elemeire vonatkozik, s nem kell kilépnünk a történelmi időből és az ehhez kötődő intézményi elemzés kereteiből ahhoz, hogy erről érvényes ítéletet mondjunk. Fukuyama másként gondolja. Felfogása szerint a történelem vége tézis igazolásához a történelmen túli kiindulópont szükséges.

A második módszer, mellyel eldönthetjük, a történelem végére értünk-e, „transzhisztorikusnak” vagy természeti szemléletűnek nevezhető. Azaz a létező liberális demokráciák megfelelő voltát az ember transzhisztorikus koncepciója alapján ítéljük meg (Fukuyama 1994: 206).

A demokrácia meghaladhatatlanságának mércéje így az emberi lényeg vagy emberi természet történelmi változásnak alá nem vetett fogalma lesz. „...[L]ehetetlen úgy beszélni a »történelemről« és még inkább »az egyetemes történelemről«, hogy ne hivatkozzunk egy állandó, transzhisztorikus mércére, ne utaljunk a természetre” (Fukuyama 1994: 207).¹¹ Fukuyama elméletében az emberi természet az a struktúra, amelyben az ember megteremti önmagát, másrészt az a végpont vagy *télosz*, amely felé a történelmi fejlődés tart (Fukuyama 1994: 207).

Fukuyama felfogásában tehát az emberi természet fogalma a történelem végső magyarázó elve és kritikai mércéje.¹² A történelem az emberi természet kibomlása, a történelem vége az emberi természet megvalósulása. Amikor a társadalom intézményei végre megfelelnek az emberi természet sajátosságainak, akkor a történelem, amely ezeknek az intézményeknek a keresési folyamata, véget ér. A megtalált formák egyben a végsők is, semmi nem hajtja az embereket a piac és a demokrácia társadalmi intézményeinek átalakítására. Az emberi természet a vágy és a *thümosz* kettőssége, a vágy a gazdagság, a *thümosz* az elismerés iránti igény. Az előbbi mozgatja a piacgazdaság, az utóbbi a politikai demokrácia intézményeinek kialakulási folyamatát.

E levezetés révén, véli a szerző, kiszabadulhatunk a fennállót igazoló körkörös érvelés csapdájából. „Ez a módszer megszabadítana bennünket a jelen zsarnokságától, vagyis épp annak a társadalomnak az értékrendjétől és várákosaitól, amely felett ítéletet akarunk mondani” (Fukuyama 1994: 207).

A követelés ugyan érthető, de teljesíthetetlen. Alapja ugyanis az emberi természet állandó, történelmen kívüli fogalma. De feltételezhetjük-e, hogy e fogalom nem foglya különös történelmi feltételeknek? Aligha. Az emberi természet bármely elvont megfogalmazása korhoz, társadalomhoz, időhöz kötött. Ezért nincsen mód kilépni abból a körkörös érvelésből, amelynek problematikusságára Fukuyama utal. Ha elfogadjuk, hogy az emberi természetben rejlő értékek maguk is történeti levezetésre szorulnak, akkor a

¹¹ „...[B]e kell mutatnunk azoknak a transzhisztorikus mércéknek a természetét, amelyeknek a segítségével megítélhetjük, jó-e vagy rossz valamely rezsim vagy társadalmi rendszer” (Fukuyama 1994: 208). „...[I]tt alapelvekről van szó – arról, vajon társadalmunk javai, »jó dolgai« valóban jók-e és kielégítik-e az »embert mint embert«, vagy vajon van-e, elvben, az elégedettségnek egy magasabb formája, amelyet csak egy másfajta rezsim, illetve társadalmi szerveződés adhat meg” (Fukuyama 1994: 209).

¹² „Inkább valamilyen transzhisztorikus mércére lenne szükségünk, amelyhez hozzámérhetnénk a demokratikus társadalmat, egy olyan koncepcióra, amely az »embert mint embert« képviseli, s megmutatná e társadalom potenciális fogyatékosait. Ezért fordultunk Hobbes, Locke, Rousseau és Hegel »első embere« felé” (Fukuyama 1994: 411).

Fukuyama által választott vezetéssel nem törhetünk ki az érvelés körkörösségéből, legfeljebb elrejtethetjük azt önmagunk elől a történeti vezetési igény elméleti elutasításából következően. A szerző azon elméleti döntésének, amely a politikai demokráciát az emberi természetben rejlő elismerés iránti törekvés alapján magyarázza, végül is az az eredménye, hogy a történelmet megérteni kívánó értékelvű magyarázat függetlenedik a történelemtől. A kulturális tényező mind a gazdasághoz, mind a politikához való viszonyában független változóvá válik.

Gazdaság és erkölcs

A *thümosz* társadalmi szerepének igazolása vezeti Fukuyamát a gazdaság kulturális magyarázatának eszméjéhez. „...[A] kultúra több tekintetben döntően befolyásolja a gazdasági magatartást, ahogyan egy nép demokráciafenntartó képességét is befolyásolja” (Fukuyama 1994: 321). Az az állítás, hogy az ember elismerés iránti vágya kitüntetett szerepet játszik a társadalmi fejlődésben, egyenértékű azzal, hogy a kulturális tényező kitüntetett szerepet játszik a társadalmi fejlődésben, hiszen a *thümosz* maga is kulturális természetű, illetve a kulturális értékek az elismerés iránti emberi igényben gyökereznek. „...[A] munka mennyiségbeli és minőségbeli különbségeit a kultúra és a szokás determinálja, s így ezek valamiképp a *thümosz*szal vannak kapcsolatban” (Fukuyama 1994: 323). Nem meglepő, hogy e felfogás talajáról Fukuyama élesen bírálja a közgazdaságtan uralkodó paradigmáját.

Hogy a pénz, a szabad idő, az elismerés vagy az örök megváltás iránti vágy egymás mellé kerülhet a hasznosság formális kategóriájában, arra vall, hogy a közgazdaságtannak ezek a formális kategóriái nem sokat érnek az emberi viselkedés igazán érdekes jelenségeinek magyarázatában. Az ilyen mindent felölelő meghatározás az elméletet talán megmenti, de megfosztja azt minden magyarázó erejétől (Fukuyama 1994: 553, 7. jegyzet).

Fukuyama a piacgazdaság kulturális meghatározottságának gondolatát fogalmazza meg.

A pusztán gazdasági liberalizmus – az a doktrína, amely arra buzdítja az embereket, hogy *ad infinitum* gazdagodjanak, az értelem erőit a magántermészetű vagyongyarapodási vágy problémáinak a megoldására fordítva – ahhoz talán elegendő, hogy általánosságban megértesse a kapitalista társadalmak működését, de a leginkább versenyképeseket és a legdinamikusabbakat nem tudja kielégítően megmagyarázni. A legsikeresebb kapitalista társadalmak ugyanis azért jutottak az élre, mert történetesen a lényegyet tekintve *irracionális* és „modernség előtti” munkaerkölcsük van, amely arra ösztönzi az embereket, hogy aszketikusan éljenek, és agyonhajszolják – a korai halálba hajszolják – magukat, mivel azt tartják, maga a munka a megváltás. Eszerint még a történelem végén is szükség van a *thümosz*, az irracionális valamilyen formájára ahhoz, hogy racionális, liberális világunk mozgásban maradjon, vagy legalábbis ahhoz, hogy a vezető gazdasági hatalmak közé tartozzunk (Fukuyama 1994: 329).

Való igaz, mind a kapitalizmus kialakulása, mind az ázsiai országok felzárkózási folyamata azt mutatja, hogy a piacgazdaságra épülő kapitalista társadalom keletkezési folyamatában támaszkodott a premodern értékek rendszerére, amelyek sajátos burokként védték a kapitalista gazdasági tevékenységet a tradicionális társadalom nyomásával szemben, segítették e gazdasági tevékenységek beillesztését a nekik ellentmondó társadalmi környezetbe.¹³ A megerősödött, kifejlődött kapitalizmus azonban már nem igény-

¹³ Ezt a folyamatot tárgyalja Max Weber (Weber 1982).

li ezt a tradicionális társadalmi értékekhez kötődő védőburkot, hiszen a kapitalista gazdaság kifejlődése a tradicionális társadalom fölbomlásztásával jár együtt, s ezzel meghaladottá válik az az igény, hogy a kapitalista gazdasági tevékenységet beilleszék a tradicionális társadalomba. A tradicionális értékek persze tovább élhetnek, de a magángazdaság és a politika elválásával ezek az értékek elveszítik korábbi helyi értéküket, hiszen a magán és köz egységén alapuló társadalmi normák a magán és a köz hasadására felépülő modern világban a magánszférába szorulnak vissza. Más szóval, a tradicionális értékek fennmaradhatnak, de jelentésük is és érvényességük is megváltozik, a modernitás átszínezi a tradicionális normákat. Ezért problematikusnak vélem azt az állítást, hogy a kapitalizmus sikere is függ attól (csakúgy, mint a demokrácia sikere), vajon „... tovább él-e egynéhány modernség előtti kulturális hagyomány a modern korban. Akárcsak a politikai liberalizmus, a gazdasági liberalizmus sem teljesen önfenntartó, valamelyest az irracionális *thümoszra* is támaszkodik” (Fukuyama 1994: 335). A modern gazdaság rászorulhat a modernség előtti kulturális hagyományra, de ez a rászorultság egyúttal e hagyomány átdolgozását, átvilágítását és átalakulását is jelenti. A modern gazdaság nincs ráutalva valamiféle történelem feletti és irracionális emberi lényegre.

A bizalomról írott későbbi könyvében Fukuyama továbbgondolja és konkretizálja a gazdaság kulturális meghatározottságára vonatkozó állítását. A gazdaság kulturális meghatározottsága azt jelenti, hogy a társadalmi tőke megléte vagy hiánya jelentős mértékben befolyásolja a gazdasági cselekvéseket.¹⁴ Az újabb Fukuyama-tézis szerint (Fukuyama 1997) a társadalmi tőke megléte a bizalomra épülő (*high-trust*) társadalom, a társadalmi tőke hiánya a bizalom hiányára (*low-trust*) épülő társadalom kialakulásához vezet. A kétféle társadalomhoz kétféle gazdasági fejlődési út, nevezetesen különböző vállalatméretek kapcsolódnak. A családi kapcsolatokon túlnyúló társadalmi hálózatok létrejötté magas szintű bizalmat jelent, és ezzel kooperációs készséget teremt a gazdasági szereplők között, s így hozzájárul a nagyvállalati struktúra kialakulásához. A nagyvállalatok pedig az iparosítás motorjaivá válnak – ezt láhattuk az Egyesült Államokban, Németországban és Japánban, mondja Fukuyama. Ezzel szemben azokban a társadalmakban, amelyekben a család vagy az erős központosított állam volt a meghatározó társadalmi intézmény (mint például Kínában és Franciaországban, valamint Oroszországban), a bizalom alacsony szintje nem tette lehetővé a nagyvállalatok megjelenését. Ezt a hiányt a állam beavatkozása pótolhatta ugyan, de ennek ára volt, hiszen a piac gazdasági hatékonysága felülmúlja az állami beavatkozás gazdasági hatékonyságát.¹⁵ Fukuyama tehát közvetlen oksági kapcsolatot tételez fel egy kulturális tényező, a társadalmi tőke és egy gazdasági tényező, a vállalati méret alakulása között.¹⁶ Ez olyan összefüggés, mondja, amelyet a közgazdaságtan nem képes tematizálni. A közgazdaságtan fejlődése ugyanis éppen a *homo oeconomicus* fogalmának a kidolgozására épül. E feltételezés az emberi magatartást a pénzben kifejezhető haszon maximalizálására irányuló cselekvésként ér-

¹⁴ Ez a tézis nem új, már Mark Granovetter megfogalmazta azt, hogy a gazdasági cselekvések társadalmilag beágyazottak, és a társadalmi hálózatok gazdasági funkciókat látnak el (Granovetter 1985).

¹⁵ Ennek az állításnak közvetlen tanulsága van a kelet-európai régió országai számára. Fukuyama érvelése szerint a posztoszocialista átalakulás útjára lépett országok számára az egyik legnagyobb probléma éppen az, hogy a szocialista rendszer atomizálta a társadalmat, s szélsőséges módon fölszámolta a bizalom alapjából szolgáló társadalmi kapcsolatrendszerüket. Ez olyan örökség, amiért a posztoszocialista országoknak nagy árat kell fizetniük.

¹⁶ E kapcsolat mint általános tétel erős kétségeket kelthet az olvasóban, már csak azért is, mert univerzális alkalmazhatóságának az az ára, hogy egyéb tényezők hatásától elvonatkoztat, vagy szerepüket relativizálja. A kérdés érdemi vizsgálata azonban meghaladja e dolgozat kereteit.

telmezte, tehát éppen azon fáradozott, hogy a gazdasági tevékenységet önmagában, a társadalmi és kulturális összetevőktől megszabadítva vizsgálja.¹⁷ Fukuyama arra hívja föl a közgazdaságtan művelőit, hogy térjenek vissza a klasszikus politikai gazdaságtan hagyományához, és tegyék a gazdasági elemzés tárgyává a gazdasági tevékenység kulturális meghatározottságát. Kérdés azonban, hogy lehetséges-e visszatérni a közgazdaságtanon belül a gazdasági és szociokulturális vonatkozások szintézisét eredményező szemlélethez. Hiszen az új institucionalizmus kialakulása mutatja, hogy a közgazdaságtan reflektálhat a társadalmi és kulturális összefüggésekre, de ezt saját eszközeivel teszi, a költség-haszon kalkulásként a gazdaságon kívüli területekre való alkalmazásával. Fukuyama azonban a közgazdaságtani eszköztár és szemlélet ilyen kiterjesztését éppen séggel nem nézi jó szemmel, és tévesnek is tartja. Fukuyama szerint a kulturális tényezőt nem lehet az önző egyének önkéntes tranzakcióinak eredményeként levezetni, mivel az erkölcsi normák, a társadalmi szokások nem az önző és kalkuláló egyén, hanem a tradicionális társadalom termékei.¹⁸ Jegyezzük meg, hogy az állítás első fele nem igényli szükségképpen a második felét: az az állítás, hogy a társadalmi normák nem vezethetők le a módszertani individualizmus és a racionális kalkuláció posztulátumaiból, nem szorul rá arra a nehezen védhető állításra, hogy a modern társadalomban érvényes normák tradicionális, premodern társadalmi normák. Ugyanakkor a probléma, amelyre Fukuyama föl hívja a figyelmet, fontos és érdekes: miközben a közgazdaságtan kiterjeszti vizsgálatait a gazdaságon kívüli területekre, aközben a társadalomtudományok, mint például a szociológia vagy a politikatudomány a maguk eszközeivel vizsgálják a gazdasági összefüggéseket. A gazdaságra való más típusú, szerzőnk által is igényelt reflexió nem *economics*, hanem politikai gazdaságtan és szociológia lesz, a közgazdaságtan mellett, azzal rivalizálva. E folyamat elősegítheti egy új típusú interdiszciplinaritás kialakulását: az egyes tudományterületek nem határaik föloldásával, hanem tematikáik áthelyezésével teremtenek kapcsolatot egymással. Más szóval, nem várhatunk új szintézist az egyes tudományokon belül, de várhatjuk azt, hogy az egyes társadalmi problémák vizsgálatánál több diszciplína fejt ki egymással versengő, a vizsgált tárgy által integrált diskurzus keretei között maradó álláspontot. A közgazdaságtan akkor játszhatja el jól a sze-

17 „Már a tudományág nevének a megváltozása »politikai gazdaságtan«-ról »közgazdaságtan«-ra, ami a tizenharmadik század és a tizenkilencedik század vége között történt, híven tükrözi az emberi viselkedés alapul vett modelljének leszűkülését. A közgazdaságtan résztvevői jól tennék, ha merítenének egy kicsit a klasszikus – a neoklasszikussal itt-ott ellentétes – közgazdaságtan tárházából, és figyelembe vennék, hogy a kultúra az emberi viselkedés minden összetevőjét befolyásolja, így a gazdaságot is, s nemegyszer döntő módon” (Fukuyama 1997: 35).

18 „A »haszon« fogalma azonban így merőben formálissá válik, csupán azt közlik vele, milyen célokat vagy preferenciákat követnek az emberek. A haszon e formális meghatározása a közgazdaságtan alaptételét annak a kijelentésévé fokozza le, hogy az emberek abból igyekeznek a legtöbbet megszerezni, amit a legtöbbre tartanak, ez pedig tautológia, és minden érdekességétől megfosztja a modellt, mert nem magyaráz meg semmit. Az viszont, hogy az emberek önző anyagi érdekeiket fölébe helyezik minden másfajta érdeknek, igencsak merész állítás az emberi természettel kapcsolatban” (Fukuyama 1997: 37–38). „A társadalmi tőke, amely az ilyenfajta morális közösség létrehozásának előfeltétele, nem szerezhető meg, mint az emberi tőke más formái esetében, racionális befektetési döntés által. Azaz egy egyén elhatározhatja, hogy »beruház« a hagyományos emberi tőke területén: egyetemet végez, vagy gépész, esetleg számítógép-programozó lesz – egyszerűen csak be kell iratkozni a megfelelő karra vagy iskolába. Aki viszont társadalmi tőkét akar szerezni, annak hozzá kell idomulnia egy közösség morális normáihoz, és ebben a közegben olyan erényekkel kell gazdagodnia, mint a hűség, a tisztesség és a megbízhatóság. A csoportnak mint egésznek pedig közös normákat kell elfogadnia, mielőtt a bizalom általánossá válhat a tagjai között. Más szóval a társadalmi tőkét egyedül cselekvő egyének »csak úgy egyszerűen« nem szerezhetik meg. Tudniillik inkább a társadalmi, semmint az egyéni erényeken alapul” (Fukuyama 1997: 47).

repét ebben a tudományközi diskurzusban, ha ragaszkodik saját premisszáihoz, de tudomásul veszi, hogy más tudományterületek más premisszáik alapján fogalmazznak meg az ő területét is érintő rivalizáló állításokat.

Hivatkozott irodalom

- Fukuyama, Francis (1992): Capitalism & Democracy: The Missing Link. In *Journal of Democracy*, 3(3): 100–110.
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Somogyi Pál László ford. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Somogyi Pál László ford. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Granovetter, Mark (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. In *American Journal of Sociology*, 91(3): 481–510.
- Levine, Daniel H. (1988): Paradigm Lost, Dependence to Democracy. In *World Politics*, 40(3): 377–394.
- Parsons, Talcott (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York: Free Press.
- Schumpeter, Joseph A. (1975): *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper Colophon Books, Harper & Row.
- Smith, G. B. (1994): The „End of History” or a Portal to the Future: Does Anything Lie Beyond Late Modernity? In *After History? Francis Fukuyama and His Critics*. T. Burns szerk., Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gelléri András, Józsa Péter, Somlai Péter és Tatár György ford. Budapest: Gondolat.